

Erős Ferenc

ERICH FROMM ÉLETEI¹

Lawrence J. Friedman: *The Lives of Erich Fromm, Love's Prophet*. New York: Columbia University Press, 1914.

Kieran Durkin: *The Radical Humanism of Erich Fromm*. London: Palgrave-Macmillan, 2014.

„Hogyan legyünk elfelejtett értelmiségiek?” – tette fel a kérdést Neil McLaughlin kanadai szociológus egy 1998-as tanulmányában (McLaughlin 1998), amely Erich Fromm hírnevének hanyatlásáról és Jacques Derrida csillagának felemelkedéséről szól. McLaughlin szerint Fromm a hetvenes évektől kezdve intellektuálisan és politikailag egyaránt elszigetelődött az észak-amerikai akadémiai világban, ódivatú freudomarxizmusa és humanizmusa hitelét veszítette, míg Derrida posztmodernizmusa kiváló szellemi táplálékul szolgált a fiatalabb nemzedékek számára, akik radikálisan megkérdőjelezték az addig uralkodó társadalmi, filozófiai és irodalmi kánonokat, beleértve a pszichoanalízis és a marxizmus hagyományos felfogását is. Úgy tűnik azonban, hogy Fromm munkásságának hatása mégsem múlt el nyomtalanul. Éppen ellenkezőleg, napjainkban megújult érdeklődés mutatkozik Fromm iránt, elválaszthatatlanul persze a frankfurti iskolától, amelynek egyik legjelentősebb alakja volt.

A Fromm-reneszánsz egyik jele, hogy az utóbbi években több kitűnő monográfia jelent meg angol nyelven Fromm életművéről. Ezek közül két kiemelkedő munkával foglalkozom: Lawrence J. Friedman *The Lives of Erich Fromm, Love's Prophet* (Friedmann 2014) és Kieran Durkin *The Radical Humanism of Erich Fromm* című könyvével (Durkin 2014).² Friedman ismert amerikai biográfus és eszmetörténész, a Harvard Egyetem professzora, aki korábban Erik H. Eriksonról publikált nagyszabású intellektuális életrajzot.

¹ Ennek a recenzióknak egy korábbi változata angolul jelent meg: *Psychoanalysis and History*, 2016, 18(2):268-273.

² Lásd még Braune 2014. A régebbi Fromm-biográfiák közül lásd: Burston 1991.

Jelen könyve hasonló műfajú életrajzi munka, amely tág eszmetörténeti kontextusba helyezi Fromm életét és munkásságát (Friedman 1999). Durkin, a glasgow-i egyetemen tanító filozófus ugyancsak eszmetörténeti háttérű könyve Fromm *radikális humanizmusát* helyezi középpontba, szembeállítva azt a posztmodern „antihumanizmussal”, konstrukcionizmussal és relativizmussal.

Friedman könyve, mint címe is mutatja, a „szeretet prófétájának” *életeivel* foglalkozik, komplex személyiséggel, amely magába foglalja a „prófétaság” mellett a pszichoanalitikust, a filozófust és társadalomtudóst csakúgy, mint a népszerű író, a közértelmiségit és a politikai aktivistát is. Friedman e sokoldalú életmű csomópontjait ragadja meg, különös tekintettel azokra a kulcsélményekre, hatásokra, személyes- és csoportkapcsolatokra, konfliktusokra, amelyek Fromm életútját alapvetően befolyásolták. Kitér Fromm karak-
tervonásaira, lelki konfliktusaira is, mintegy „kvázi-pszichohistóriai” mélységet adva művének, szemben Durkinnal, aki egy sokkal szigorúbb eszmetörténeti rekonstrukciót és filozófiai elemzést visz végig.

Mindkét könyv lapjain kibontakozik előttünk egy jellegzetes közép-európai zsidó emigráns értelmiségi pálya a maga asszimilációs sikereivel és buktatóival, inspirációval és aspirációival.³ Michael Löwy francia filozófus *Rédemption et Utopie* (Meváltás és utópia) című könyvében (Löwy 1998) Frommot a közép-európai libertárius, ateista judaizmus olyan képviselőivel állítja egy sorba, mint Gustav Landauer, Ernst Bloch és Lukács György. Mind Friedman, mind Durkin könyve részletesebben elemzi Fromm gondolkodásmódjának, radikális humanizmusának messianisztikus forrásait, a haszidizmustól és a modern zsidó ortodoxiától, a középkori keresztény miszticizmustól a pszichoanalízisen át a marxizmusig és a zen-buddhizmusig. Mindkét szerző nagy jelentőséget tulajdonít a modern zsidó ortodoxia legfontosabb műhelyének, a frankfurti Szabad Zsidó Tanháznak, ahol Fromm egészen fiatalon ismerkedhetett meg Hermann Cohen, Martin Buber, Saul Rosenzweig, Gershom Scholem, Salman Rabinkow és más zsidó filozófusok munkáival. Durkin Fromm gondolatrendszerét rekonstruálva azt elemzi, hogy a különféle források, a vallásos messianizmus alakzatai hogyan alakulnak át szekuláris messianizmussá, amelyben a „megváltás” nem más, mint olyan fejlődés az emberi személyiségben és az emberek közötti viszonyban, amelynek során az ember teljes mértékben megvalósítja lényegét, emberi mivoltának igazi kifejeződését, a szeretetre, a reményre, az értelemre és az igazságra való képességét. Fromm „prófétaságának” lényegét pedig talán abban lehetne összefoglalni, hogy rendkívül invenciózus és eredeti módon tudta ezeket az igen különféle taní-

³ Lásd erről Erős 2013, 2016.

tásokat ötvözni, egymásra vonatkoztatni, átértelmezni, nem utolsósorban pedig változó helyzetekre, új kihívásokra és problémákra alkalmazni őket, olymódon, hogy személyes integritását és identitását mindvégig megőrizte. Nem akármilyen kihívások voltak ezek egy olyan közép-európai értelmiségi számára, aki a huszadik századdal egyidőben, 1900-ban született: a weimari Németország politikai harcai, a hitleri fasizmus, a sztálini terror, a második világháború és a holokauszt, az emigráció kulturális sokkja, majd a hidegháború, amely ellenségként állította szembe a korábbi szövetségeseket, a náci Németországot legyőző Amerikát és a Szovjetuniót.

Durkin vizsgálódásainak középpontjában Fromm pszichoanalitikus szociálpszichológiája áll, szövegelemzések révén feltárva, hogy a pszichoanalízis és a marxizmus szintézisére tett kísérlet hogyan vezetett Frommnál olyan fogalmakhoz, mint „társadalmi karakter” és „társadalmi tudattalan”. Durkin szerint Fromm legeredetibb és legtermékenyebb periódusa a Frankfurtban töltött időszak volt, ekkor dolgozta ki annak a társadalmi karakterológiának az alapjait, amelyre azután a frankfurti iskola tekintélyelvűséggel kapcsolatos akkori és későbbi vizsgálatai épültek.

Friedman könyve rávilágít arra, hogy Frommnál a tisztán intellektuális élmények mellett milyen fontos szerepet játszottak a személyes kapcsolatok hálói, barátságok és szerelmek, amelyek virágzásaikban és válságaikban egyaránt ösztönző módon alakították az életművét. A pszichoanalízishez vezető úton első analitikusa, majd első felesége, Frieda Reichmann kísérte, az ő révén került kapcsolatba Baden-Badenban Georg Groddeck-kel és körével, ahol többek között későbbi bizalmas társával, Karen Horney-jel és feltehetőleg Ferenczi Sándorral is találkozott. Pszichoanalitikus szemléletmódjának alakulására nagy mértékben hatott a Groddeck és Ferenczi munkáival való megismerkedés. Groddeck körében tartotta első előadását a saját életének fordulataiban ugyancsak fontos szerepet játszó betegség, a *tuberkulózis* pszichoanalitikus terápiájáról. Fromm Berlinben folytatta kiképző analízisét Hanns Sachsnál és Theodor Reiknél, és kapcsolatba került Otto Fenichel marxista körével, az úgynevezett „Kinderseminarium”-mal, megismerkedett továbbá Wilhelm Reich munkásságával is.

1929-ben alakult meg – egy épületben a már 1923 óta működő Institut für Sozialforschunggal – a frankfurti pszichoanalitikus intézet, amelynek Fromm egyik alapítója volt. Baráti kapcsolatok révén ismerkedett meg Max Horkheimerrel, Theodor Adornóval, Herbert Marcuséval és a frankfurti iskola más vezető egyéniségeivel. A velük való személyes és intézményes együttműködés révén születtek Fromm alapvető dolgozatai a pszichoanalitikus karakterológiáról, az analitikus szociálpszichológia feladatairól, a tekintélyelvűségről, s Fromm irányításával készült az a nagyszabású felmérés, amely a német munkások

és alkalmazottak politikai attitűdjeit, tekintélyhez való viszonyát tárták fel.⁴ Friedman bemutatja azt a bonyolult csoportot, amely Frommot Frankfurtban körülvette, és amely az 1933-as emigráció után felbomlott. A törésvonalak Fromm és kollégái között elsősorban a Freud-értelmezés mentén húzódtak. Míg Fromm fokozatosan eltávolodott a freudi ortodoxiától, a frankfurtiak ragaszkodtak Freud eredeti ösztön- és libidóelméletéhez, mint a polgári individuumból való válságáról szóló forradalmi tanításhoz. Friedman könyvéből azonban kiderül, hogy a Fromm és frankfurti társai közötti viszony megromlásában nem csak konceptuális ellentétek, hanem anyagi természetű ügyek is szerepet játszottak. Így például Horkheimer elutasította, hogy az intézeti alapokból hozzájáruljon Fromm Németországban rekedt édesanyja emigrációjának a nácik által megkövetelt magas költségeihez.

Az „Egy európai értelmiségi amerikanizációja” című fejezetben azt a folyamatot vizsgálja Friedman, ahogyan 1933-as emigrációja után Fromm beilleszkedett az amerikai közegbe, anélkül, hogy igazán „amerikaivá” vált volna – arról nem is szólva, hogy különféle – egészségügyi és politikai okokból – idejének jelentős részét Mexikóban, élete utolsó éveit pedig Svájcban töltötte. Eltávolodva a frankfurtiaktól, Adornótól, Marcusétól, Horkheimertől, akik ugyancsak a maguk – ugyancsak ambivalens – beilleszkedésével voltak elfoglalva, Fromm új társas közegre és intellektuális otthonra talált abban a neofreudista körben, amelyet „Culture and Personality” mozgalomnak is neveztek, és amely az interperszonális pszichoanalízis legfontosabb műhelyének, a William Alanson White Intézetnek is magvát alkotta. Ide olyan analitikusok tartoztak, mint Karen Horney, Harry Struck Sullivan, Clara Thompson, Frieda Fromm-Reichmann, és olyan kultúrantropológusok, mint Margaret Mead, Ruth Benedict és Edward Sapir. A csoport egyfajta hidat képzett az európai és az amerikai pszichoanalízis között, és úttörő szerepe volt az interperszonális, kulturalista irányzat elterjesztésében. Tagjai között olyan „friss” emigránsok voltak, mint Horney és Fromm, Thompson pedig Ferenczi analitikus páciense volt Budapesten. Friedman részletesen bemutatja ennek a hálózatnak a bonyolult intellektuális, terápiás és érzelmi viszonyait, konfliktusait és feszültségeit, a „diványkeveredéseket” így Fromm és Horney, valamint Thompson és Sullivan viszonyát. Mindezek felett ott lebeg persze Ferenczi szelleme, hiszen Thompson Ferenczi által megkezdett analízisét Fromm folytatta, Thompson pedig Sullivant analizálta, a Ferenczi-epizód előtt, majd utána is.⁵ Mint Friedman kimutatja, Fromm 1941-ben megjelent főműve, a *Menekülés a szabadság elől* (Fromm 1941/1993) megírásában fontos szerepet játszottak a csoportban

⁴ Fomm felméréséről és annak utóéletéről lásd Erős 2001.

⁵ Lásd erről még: Bacciagaluppi 1993.

kapott intellektuális és érzelmi hatások, nem utolsó sorban pedig az akkori „műzsájával”, az ünnepelt fekete táncosnővel, Katharina Dunhammal való kapcsolata. Friedman szerint Dunham adta a mintát a Fromm későbbi műveiben oly nagy szerepet játszó produktív karakterhez, a szabadság spontán, pozitív élvezéséhez.

Fromm a *Menekülés a szabadság elől*-lel alapozta meg amerikai hírnevét. Sikerére jellemző, hogy a könyv azóta öt millió példányban jelent meg, és 28 nyelvre fordították le. A mű nem csak az elemzés mélységének köszönhető sikerét, hanem annak is, hogy kitüntetett pillanatban született, 1941-ben, abban az évben, amikor a japán támadás után Amerika belépett a második világháborúba, és amikor Hitler hozzákezdett az európai zsidóság teljes megsemmisítésére irányuló terveinek gyakorlati megvalósításához. Ebben a történelmi pillanatban a *Menekülés a szabadság elől* a fasizmus elleni harcra mozgósított, feltárva azokat a szociálpszichológiai gyökereket, amelyek a német társadalom nagy részét a tekintélyelvű diktatúra és Hitler karjaiba taszították, egyszersmind rámutatott arra, hogy a szabadság pozitív erői hogyan lehetnek úrrá a destruktív fenyegetések, szélsőséges mozgalmak és az erőszak felett. Egyben morális leckét adott az új hazának, az őt sok más sors-társával együtt befogadó amerikai társadalomnak, amelyet a szabadságtól való menekülés egy másik formája, az automata konformizmus és az elidegenedés fenyegetett. A második világháború utáni műveiben Fromm ezt a morális leckét folytatta, terjesztette, prófétaként „prédikálta”, sok oldalról megvilágítva az elidegenedett tömegtársadalom destruktív, karaktertorzító hatásait. Egyben mindvégig azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus elidegenedett viszonyai között is lehetséges – legalább egyéni szinten – a produktív társadalmi karakterre jellemző feltétlen, nem kölcsönös függésen alapuló szeretet megvalósítása. Erről szól a Magyarországon is számos kiadást megélt *A szeretet művészete* (Fromm 1956/1984), amely Friedman szerint ugyancsak egy „műzsa”, Annis Freeman hatására született. Egy másik, Magyarországon is jó ismert sikerkönyv, a *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis* (Fromm 1960/1986) a D. T. Suzuki japán buddhista tudóssal folytatott dialógusok alapján készült, akivel Fromm Mexikóban ismerkedett meg.

Sikerkönyveivel Fromm jelentős hallgatóságot hódított meg Amerikában és Amerikán kívül is, marginális emigránsból neves *közértelmiségi* lett, számos követővel, egyszersmind nagy vitákat és indulatokat gerjesztett intellektuális körökben. Volt frankfurti kollégái sorra határolták el magukat – a *Dissent* című folyóiratban lezajlott vitában (1955) és máshol – a „neofreudistának”, „revizionistának”, „konformistának”, „adleri elhajlónak”, „opportunistának” bélyegzett Frommtól.⁶

⁶ Lásd erről részletesebben: Erős 2001.

Friedmanhoz hasonlóan Durkin is részletesen foglalkozik a frankfurti iskola utóéletének konfliktusaival, azokkal a szakadásokkal és törésekkel, amelyek elválasztották Frommot Adornótól, Horkheimertől és Marcusétól. Durkin a frankfurtiak és Fromm vitáját a maga eredeti kontextusában vizsgálja, mindkét fél álláspontjának megértésére és rekonstruálására törekedve. Rámutat arra, hogy a Fromm felett gyakorolt kritika Adorno és Horkheimer negatív dialektikáján, a „nem-azonosság” filozófiáján alapul, amely szubjektum és objektum, jelenség és lényeg, partikuláris és egyetemes teljes különválását hirdette. Adornóék szerint ugyanis a nem-azonosságot, a modern ember szétszakítottságát és atomizációját, a szubjektum ön-elidegenedtségét leginkább az ortodox Freud írja le, ennél fogva minden neofreudista revízió eleve „reakciós”. Adorno szerint „Freud, mint minden radikális polgári gondolkodó, az ellentmondásokat megoldatlanul hagyja, és nem követel szisztematikus harmóniát ott, ahol a dolog maga ellentmondásos.” (Adorno 1967, 107). Adornóék úgy vélték, hogy a tudattalan, a libidó és a szexuális represszió fogalmán alapuló freudi elmélet már kezdettől fogva forradalmi, radikális társadalomelmélet volt. Fromm viszont – Freud burzsoá, patriarchális és autoriter vonásait, „az orvos rejtett szadizmusát” bírálva – úgy gondolta, hogy a pszichoanalízis csak akkor válhat igazán társadalomelméletté, ha a modern ember egzisztenciális problémáival, nem pedig csupán szexuális, biológiai hajtóerőivel foglalkozik. Ezzel szemben Adornóék úgy látták, hogy a pszichoanalízis, függetlenül az egyes terápiás iskolák filozófiájától, a konformista alkalmazkodást, a fennálló viszonyokkal való megbékélést segíti elő. Mint Adorno írta: „A koncentrációs táborok világában a kasztráció jobban jellemzi a társadalmi valóságot, mint a versengés” (Adorno 1967, 94).

Durkin nem kíván igazságot tenni Fromm és a frankfurtiak vitájában. Fromm érvelésének gyenge pontjait is kimutatja, ugyanakkor úgy véli, hogy Adorno, Marcuse, Horkheimer és mások, mint például Russell Jacoby (1977) alapján igazságtalanul vádolták Frommot konformizmussal és opportunizmussal. Éppen ellenkezőleg: radikális humanizmusa hű maradt a korai frankfurti hagyományokhoz, míg Adorno és Horkheimer – a holokauszt történelmi tapasztalata alapján – úgy látta, hogy Fromm prófétikus messianizmusának és a klasszikus humanizmusnak nincs többé helye és lehetősége sem egy elidegenedett, agyonmanipulált, a felvilágosodás eszméit kiüresítő, azokat a tekintély, a hatalom, a zsarnokság szolgálatába állító világban.

A volt frankfurti kollégák részéről ért bírálatok mellett ugyanez időszakban, az ötvenes években meglazult a kapcsolata a mainstream amerikai pszichoanalízissel is, köztük saját, az „interperszonális iskolához” tartozó kollégáival is, mivel túlságosan messzire menni látszott a freudi kánonokkal való szakításban, túl filozofikusnak és szociologikusnak, s nem utolsósorban túl baloldalinak és marxistának tartották. Fromm sohasem lehetett tagja a

Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek, és az amerikai egyesületnek sem, mivel a harmincas években kizárták az „árjásított” német egyesületből. A mainstream pszichoanalízishez való viszonyát jól reprezentálja a „Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség” című 1958-as cikke (Fromm 1958/1991), amelyben Ferenczi korai rehabilitációját kísérelte meg az Ernest Jones Freud-biográfiájában hangoztatott „elmebetegség” váddal szemben⁷, a brit analitikus történetírói módszerét a *történelem sztálinista újraírásának* nevezve. Ugyanabban a cikkben a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületet fanatikus bürokraták szervezetéhez, egy bolsevik párt központi bizottságához hasonlította, amely a deviánsokat és másként gondolkodókat üldözi és kiveti magából.⁸

1958-ban, alig két évvel a szovjet kommunista pártnak a sztálini bűnöket leleplező XX. kongresszusa és a bukott magyar forradalom után nem véletlenül használta Fromm ezt a hasonlatot. Friedman könyvéből részletes képet kapunk Fromm politikai tevékenységéről is, amely különösen a hatvanas években erősödött fel. A békemozgalom és az antinukleáris mozgalom híveként az erőpolitikát, a hidegháborút, a szovjet expanzionizmust és az amerikai imperializmust egyaránt elítélte. Kapcsolatokat keresett progresszív, enyhülés-párti amerikai politikusokkal, köztük Adlai Stevenson és William Fulbright szenátorokkal, sőt magával John Kennedy elnökkel is, a hatvanas években pedig Moszkvában részt vett egy békekongresszuson. A hrucsovi korszak kelet-európai menedzser-szocializmusát, a „gulyáskommunizmust” azonban éppúgy elvetette, mint a nyugati kapitalista rendszereket. Egyik alapítója volt az Amerikai Szocialista Pártnak, különféle „harmadik utas” platformokat javasolt – neves barátjával és harcostársával, Polányi Károllyal együtt – a „demokratikus szocializmus” vagy a „szocialista humanizmus” eszméinek elterjesztése céljából – Nyugaton és Keleten egyaránt. Ennek keretében *May Man Prevail?* címmel szocialista kiáltványt és programot állított össze (Fromm 1961a), valamint *Marx's Concept of Man* címmel kiadta és saját kommentárjaival látta el a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-at (Fromm 1961b). A hatvanas években nagy erőfeszítéseket tett kelet-európai másként gondolkodó marxista filozófusok támogatására, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Fórumot biztosított írásaik megjelentetésére, az ő kezdeményezésére született a *Socialist Humanism. An International Symposium* című konferencia 1965-ben, majd az ebből készült kötet (Fromm, ed. 1967). Szoros barátságot kötött Adam Schaff (1913–2006) lengyel filozófussal, és kapcsolatokat tartott fenn a maga idejében jól ismert, mára csaknem elfeledett csehszlovákiai filozófussal, Karel Kosíkkal (1926–2003) és

⁷ Lásd erről Bonomi 1998.

⁸ Lásd erről Erős 1991. Fromm *Sigmund Freud's Mission* című könyve is tartalmazza a Ferenczit – és Otto Rankot – rehabilitáló írását (Fromm, 1959).

a jugoszláviai Praxis kör gondolkodóival is. Politikai aktivizmusára jellemző, hogy amikor egyik távoli rokonát, a disszidens kommunista és Auschwitz-túlélő Heinz Brandtot a keletnémet hatóságok elrabolták az NSZK-ból, és börtönbe zárták, Fromm – a Nobel díjas filozófus és békeharcos Bertand Russell közvetítésével – Walter Ulbricht NDK pártvezetőnél és Hruscsovnál járt közre Brandt kiszabadítása érdekében.

Friedman könyvéből sok más érdekes részletet is megismerhetünk Fromm politikai felfogásának alakulásáról és alkotó tevékenységének háttéréről. Így például arról, hogyan került a hetvenes években személyes kapcsolatba Albert Speerrel, Hitler egykori főépítészével és fegyverkezési miniszterével, aki háborús bűnösként húsz évet töltött a spandai börtönben. Kiszabadulása után megírta emlékiratait, amelyben elismerte saját felelősségét a nácizmus bűneiben. A Speertől kapott információkat Fromm *A rombolás anatómiája* című könyvében (Fromm 1974/2001) használta fel, a Hitler személyiségéről és a „nekrofil jellemről” szóló elemzésében. Friedman szerint túlságosan is hitelt adott Speer megbánása őszinteségének, míg felhárította a többszörösen letagadott náci múlttal rendelkező Nobel-díjas etológus, Konrad Lorenz felfogása, amely az agressziót velünk született ösztönös viselkedésformának tartotta, szemben Fromm meggyőződésével, amely szerint az agresszió társadalmi jelenség, a szabadság elől való menekülés egyik formája.

Míg Friedman könyve egy nagyhatású, de kissé idejét múlt „prófétát” mutat be, aki a mai, végtelenül specializálódott világban teljességgel elképzelhetetlen volna – ezzel szemben a szeretet, aminek prófétája volt, semmivel sem kevésbé aktuális, mint Fromm idején. Durkin viszont filozófiailag is aktuálisnak találja Fromm gondolatait. Úgy látja, hogy konceptuális és tematikus hasonlóság áll fenn az adornói negatív dialektika és a „posztmodern paradigma”, Althusser „elméleti antihumanizmusa”, Lévi-Strauss, Lyotard, Derrida, Lacan és Foucault strukturalista és posztstrukturalista filozófiája között. Durkin szerint „az ember haláláról”, „a szerző haláláról”, a szubjektum eltűnéséről, az ember eredendő hasítottságáról szóló elméletek éles ellentmondásban vannak Fromm esszencializmusával, radikális humanizmusával, amelynek aktualitását azonban éppen az bizonyítja, hogy a 21. századi humán tudományokban újra megjelentek azok a törekvések, amelyek új értelmezést kívánnak adni az autentikus szubjektum, a szuverén szelf, az „emberi lényeg” fogalmának. A posztmodern Freud után talán a poszt-posztmodern Fromm következik. Ebből a szempontból is igen figyelemre méltó Joan Braune *Erich Fromm's Revolutionary Hope* című könyve (2014), amelynek ismertetésére a későbbiekben térek vissza. Braune Fromm profétikus messianizmusát a frankfurtiakra is jellemzőnek talált apokaliptikus vagy katasztrófikus messianizmussal állítja szembe, és arra a következtetésre jut, hogy a „remény forradalmának” frommi gondolata ma is aktuális, ha megtalálja azokat a mozgalmakat, amelyek értelmet adnának a reménynek.

IRODALOM

- ADORNO, TH. W. (1967): Die revidierte Psychoanalyse. In: Th. W. Adorno – Max Horkheimer: *Sociologica II. Reden und Vorträge*. Frankfurt /M.: Europäische Verlagsanstalt. 94–112.
- BACCIAGALUPPI, M. (1993): Ferenczi's influence on Fromm. In: L. Aron and A Harris (eds): *The Legacy of Sandor Ferenczi*. Hillside, NJ: The Analytic Press. 186–205.
- BONOMI, C. (1998): Jones' Allegation of Ferenczi's Mental Deterioration: A Reassessment. *International Forum of Psychoanalysis*, 7(4):201–207.
- BRAUNE, J. (2014): *Erich Fromm's Revolutionary Hope. Prophetic Messianism as a Critical Theory of the Future*. Rotterdam: Sense Publishers.
- BURSTON, D. (1991): *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.
- DURKIN, K. (2014): *The Radical Humanism of Erich Fromm*. London: Palgrave-Macmillan, 2014
- ERŐS F. (1991): A történelem sztálinista újraírása. *Thalassa*, 2(1):92–97.
- ERŐS F. (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.
- ERŐS F. (2013): A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika*, 42(9–10):10–14.
- ERŐS F. (2016): Identitás és asszimiláció. Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson amerikai pályája. *Socio.hu* 2016/1. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/eros.pdf
- FRIEDMAN, L. J. (2014): *Love's Prophet. The Lives of Erich Fromm*. New York: Columbia University Press.
- FRIEDMAN, L. J. (1999): *Identity's architect. A biography of Erik H. Erikson*. New York: Scribner.
- FROMM, E. (1941/1993): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- FROMM, E. (1956/1984): *A szeretet művészete*. Budapest: Helikon.
- FROMM, E. (1958/1991): Pszichoanalízis: tudomány vagy párthűség? *Thalassa*, 2(1):98–104.
- FROMM, E. (1959): *Sigmund Freud's Mission*. New York: Harper and Row.
- FROMM, E. (1961a): *May Man Prevail? An inquiry into the facts and fictions of foreign policy*. Garden City, NY: Doubleday.
- FROMM, E. (1961b): *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.
- FROMM, E. (1974/ 2001): *A rombolás anatómiája*. Budapest: Háttér Kiadó
- FROMM, E. – SUZUKI, D.T. (1960/1986): *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon.
- FROMM, E. (ed.) (1967): *Socialist Humanism. An International Symposium*. London: Allen Lane.
- JACOBY, R. (1977): *Social Amnesia. A critique of conformist psychology from Adler to Laing*. Boston: Beacon Press.
- LÖWY, M. (1988): *Rédemption et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MCLAUGHLIN, N. (1998): How to Become a Forgotten Intellectual: Intellectual Movements and the Rise and Fall of Erich Fromm. *Sociological Forum*, 13(2):215–246.